

Кадырбаева Ж.К.

КЫРГЫЗ МИФОЭПИКАСЫНДАГЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫН ОРДУ

Кадырбаева Ж.К.

МЕСТО ЖИВОТНЫХ В КЫРГЫЗСКОЙ МИФОЭПИКЕ

Zh.K. Kadyrbaeva

PLASE OF ANIMALS IN KYRGYZ MYTHOEPHIC

УДК: 7.046.1

Макалада кыргыз элинин мифоэпикасында жаныбарлардын орду каралган. Автор белгилегендей табият, адамзат, жаныбарлар кыргыздардын салттуу түшүнүктөрүндө бир бүтүндүк түзгөн. Тотемдик мифтер анализге алынган.

Негизги сөздөр: уламыш, миф, мифология, антропоморфизм, эпос, тотемизм, гармония.

В статье рассматривается место животных в мифоэпических произведениях кыргызов. Автор отмечает, что в традиционном миропонимании кыргызов природа, человек, животное представляли собой единое целое. Анализируются тотемические мифы.

Ключевые слова: легенда, миф, мифология, антропоморфизм, эпос, тотемизм, гармония.

The article discusses the place of animals in the work of the Kyrgyz mythoephic. The author notes that the traditional outlook of Kyrgyz nature, man, the animal is a single entity. Analyziruetsya totemiticheckie myths.

Key words: legend, myth, mythology, anthropomorphism, epos, totem, harmony.

Мифология – бул байыркы замандын алгачкы мезгилдеринде үстөмдүк кылган, дагы бөлүштүрүлө элек, универсалдуу, коомдук аң-сезимдин бирдиктүү формасы. Тээ байыркы заманда, адамзат өзүн табияттан дагы ажырата элек болуп, айлана чөйрөнү изилдөөгө киришүү үчүн жаңыдан көз чаптырып жатканда мифтер жаныбарлардын образдарын, жаратылыштын ар түрдүү кубулуштарын түшүндүрүүнүн жана бир бүтүмгө салуунун алгачкы аракетин болгон. Ошондо дүйнөнүн түзүлүшүн жана адамзаттын тагдырын көркөмдөп түшүндүргөн кудайлар, баатырлар, кереметтүү жан жаныбарлар жөнүндө көптөгөн мифтер пайда болду:

“Жолборс мандай таш жүрөк,
Жоорусу калың, пил билек”⁵.

Кыргыздардын салттуу тарыхында дагы, жалпы эле адам баласын жан жаныбарларга салыштырып, тарбия жагынан жакшы жогорку сапатка багытаган: Мисалы, “Жолборс жүрөк, арстандай айбаттуу, бүркүттөй тектүү, шумкардай эптүү, сагызгандай сак”⁶ бара бара ушул сыяктуу тотемдик түшүнүктөр ислам динине эрежелерине ылайык келип өзгөргөн.

Байыркы кыргыздардын тарыхын, маданиятын, философиясын, эстетикасын, этикасын мифоэпиканын сюжеттеринде жолуктурабыз. “Миф, легенда уламалардын формасы чакан, мазмуну терең, тематикасы бай келет. Буларда элибиздин тарыхынын, философиясынын, фантазиясынын жашоо тиртичилигинин ар тарабы ачылат”⁷ Чындыгында мифологиялык образдардык байлыгынын көпчүлүгү эпосторубузда кеңири чагылдырылган, Мисалы: Манастын анын кереметтүү төрөлүшү, өзүн эле баатырдыгын көк жолборско, кабыланга, сымбаты арстанга, курчутугу бет алган жагынан илбирске жана башка жандыктарга салыштырууларга ачык берилет.

Мифте дүйнө адамга өзүнүн кереметтүү эбегейсиздиги менен бурулуп, адам аны өзүнүн түшүнүгүнчө жана окшоштура алышына жараша кабыл алууга аракеттенген. Бирок бул акыл-эске батпаган нерселерди түшүндүрүүнүн гана далбасы болгон – бул үчүн билим да, рационалдуу тажрыйба да жетиштүү эмес эле. Адамдын мээси бул милдетти аткарышы үчүн өнүүгү абдан узун жол басып, өзүнүн жөндүмүн арбытып, реалдуу билимин топтош керек болчу. Бул кезде адамзат мындай жолдун башында эле туруп, түшүнбөгөнүн бардыгы ойдон чыккан, фантазиялык, мифтик нерселер менен толтуруп келген. Гегель белгилегендей, “миф ар дайым ой үчүн эмес, байыркы тепкичке таандык болуп, көрсөтүү үчүн даярдалган сезимдик образдарды киргизген баяндаманын формасы.

Бирок, мифте адам билимдин мөмөсүнөн татып көрүп, белгисиздиктин, табияттын зор эбегейсиздигинин биринчи ирээт ачылып жатканынан эң алгачкы кубанычтуу, ошол эле кезде кичине коркунуч аралашкан, таң калууну сезди жана ошол сезимдин мааниси канча бийик болчу! Адамзат өзүн сырды ачып жатканын туйушу кандай керек эле, анткени ушунда гана катуу изилдөөчүлүк кызыгуу чыгып, күч алмак.

Кыргыздар көп кылымдардан бери тотемдик түшүнүк пайда болуп, көптөгөн мифоэпикабызда орун алып келген. Биздин эпосторубузда адам менен жаныбарлар, табияттар менен өзгөчө гармония болуусуна ыңгайлуу шарт түзүлгөн, мисалы ата-бабаларыбыз иттин пири – Кумайык, жылкынын пири – Камбар ата, койдун пири – Чолпон-ата, уйдун

⁵ Ашым Жакыпбек Теңири Манас. - Б: Кыргызстан, 1995. - 250 б.

⁶ Традиционные знания (философский анализ) Г.Т.Ботоканова. Б.: 2015. - 156 б.

⁷ Акматалиев А. “Кожожаш”. 1 том: - Б.:1996. – 15 б.

пири – зеңги – баба деп ыйык, бийик сөздөр менен урматтап атап келишкен.

Кыргыз элинин мифопоэтикасында дагы жаныбарлардын образдары, толгоолору, кыялдары кеңири көрсөтүлгөн. “Манас” эпосунда мифологиялык эпизоддорунда тулпары – Аккуланын, тайганы – Кумайык, жардамчысы – Алпкаракуш; Манастын өзүн эле баатырдыгын көк жолборско, кабыланга, сымбаты арстанга, курчугу бет алган жагынан илбирске салыштырууларга, “Эр төштүктө” – аты “Чалкуйрук”, жана “Кожожаштагы” Сурэчки унутулуп калбады, тескерисинче азыркы күндө элибиздин көңүл чордонунда.

“Манас” эпосу бузда “Куш төрөсү буудайык, ит төрөсү - Кумайык”⁸ деп акылдуулугун айткан:

“Мойнуна болоттон каргы тактырды,
Жонуна жолборстан үртүк жаптырды.
Алты ай мезгил толгондо,
Асыл күчүк Кумайык
Жойлор чагы болгондо,
Күйүп турган чок чыкты.”⁹

Чындыгында Манасты ар дайым жаныбарлар менен биргеликте толукталып турган, ушунун бири Аккуланын сымбаты да көркөмдөлүп берилген:

“Капталында калы бар,
Моюн менен шилиде
Кере кулач жалы бар,
Чоңдугу бар өгүздөй,
Аяк басса адамдай,
Капталында канат бар,
Куйругунда кылычы,
Куп тамаша бул ушу.
Желдей учат желиши,
Жаны экен ушу келиши.”¹⁰

Ошондой эле эпосто баатырлар запкы тартканда, алдында ажыдаар болуп сойлошуп, бири кабылан, бири куш болуп жардам көрсөтүшөт.

Ошолордун бири Алпкаракуш:

“Кукулуктап үн чыкса,
Куштан бөлөк үнү бар.
Куйрук башы жаркылдап,
Куудан аппак жүнү бар,
Айбат менен караса
Алпкаракуш сүрү бар.”¹¹

“Эр Төштүк” эпосунда Алп каракуш

“Канатыны күсүнө
Жер айрылды дүркүрөп.
Жыгач сынып, таш кулап.
Зорлугу тоонун теңиндей.
Көрүнгөн жанды жегидей.
Көзү көлдүн орундай

Көрүнгөндү соргудай”.

Кыргыздарда бекер айтылбаса керек: “Бугу эне” жөнүндөгү тотемдик (тукумдук) миф. Илгертен ата бабалар кайберен – кийик кастарлап келишкен. Ч.Валиханов менен Б.Солтоноев: “Бугу” тотеми кыргыздардын бир гана уруусуна эмес, жалпы баарына орток көрүнүш эсептелет”¹². Сыйкырдуу эчки адам катары идеалаштырылып ыйлайт, каргайт.

“Көрүнөт элем көзүңө,
Өлтүрүп койчу сен эмес,
Качып жүргөн куу эчки,
Катарың мага тең эмес”¹³.

Мифопоэтикалык чыгармаларда айбанаттардын касиеттүү күчтүүлүгү, акылдуулугу “айтайын десе тили жок, адамдан эстүүлүгү”¹⁴ чагылдырылып сүрөтөлгөн: “Карагул ботом” эпосунда жалгыз баласынан ажыраган Тумаш кайберендин “Алда балаңды аткыр ай”¹⁵ деп каргагандыгы үчүн жазаланат. Бирок “Кожожаш” менен “Калыгул ботом” эпикалык чыгармаларында түшүндө аян бергенине тоготпой, кайберенге, тотемине кол көтөрүнүн жазасынын айыбынан трагедиялуу мифтин жакындаганын эскертет.

Эзелки эпостордун (“Эр Төштүк”, “Кожожаш”, “Жоодарбешим”) жаратуучулары жаныбарлар дүйнөсү менен жаратылыш жөнүндөгү өздөрүнүн түшүнүктөрүн антропоморфдуу чагылдыруу менен айлана-чөйрө жөнүндөгү баёо – реалисттик баамдарына кошо көркөм образдардын өзөк - маңызына тотемдик, анимисттик, магиялык ж.б. көз караштарын да камтышкан. Булар “эмне үчүн” жана “кантип” деген суроолорго жооп берүүчү алгачкы баяндар болуу менен жаратылышты гана баяндап тим болушпастан, адам баласынын өзүн курчап турган бүтүндөй айлана - чөйрөнү алгачкы жолу аңдап билүүсүнүн да үлгүлөрү эле. “Манас”, “Эр Табылды”, “Эр Солтоной”, “Эр Эшим”, “Шырдакбек”, “Курманбек” ж.б. баатырдык эпостор кыргыз элинин көз карансыздыгы үчүн чет элдик баскынчыларга каршы күрөшү сүрөттөлүп, ар – намыс, кадыр-барк, эркиндик, көз карансыздык сыяктуу жалпы адамзаттык дөөлөттөр чагылдырылган. Айтор эпосторубузда – миф, тарых, философия да бар.

Көпчүлүк эпосторубузда мифологиялык көз караштар, ошону менен бирге жаныбарлардын образдары менен жуурулушуп, бири бирин толуктап турат десем жаңылышпайбыз. Тескерисинче ушул байыган философиялык, мифологиялык ой толгоолорубуз менен эпосторубуз жогору бааланат. Эпостор-

⁸ Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Сов. Энцикл. 1965, С.444.

⁹ Молдобаев И. “Манас” – историко-культурный памятник кыргызов”. - Б.: Кыргызстан, 1995. - С. 222.

¹⁰ Манас: Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - 1-китеп. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978. 224-225б.

¹¹ Манас. Кыргызский героический эпос. Кн.1. - М.: Наука, 1984.

¹² Нарынбаева Н. “Бугу эне мифинин дүйнөлүк параллелдери” (фальклор) // - Эл агартуу. 2007. № 1-2. 31 – б.

¹³ Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки Ф: 1973, 493 –б.

¹⁴ “Манас” энциклопедиясы 1 том – Б.: 1995, 58 – б.

¹⁵ Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки Ф: 1973, 73 –б.

догу мифтердин баардыгы тең ар дайым логос, философиялык ой жүгүртүү менен коштолот, муну менен бирге чыгармаларды абдан көркөмдүү дагы, жагымдуу дагы кылат

Жалпылап айтканда мифопоэтикалык чыгармаларда жаныбарлардын образдары философиялык мазмуну өтө кеңири көрсөтүлгөн. Анткени, адам азырынча өз көз караштары боюнча жаратылыштан бөлүнө элек кезде анын айлана чөйрөнү кабылдашы жана табият менен өзүн киндиктеш деп эсептеши али ажырымдала элек болот. А.С. Токарев жана Е.М. Мелетинский: “Мифология өзүнүн синкретикалык (ажырагыс) табиятынан улам ар түрдүү идеологиялык формалардын генезисинде абдан маанилүү роль ойноп философия, илимий көз караштар, адабияттын өнүгүнө негизги материал болуп берди” – дешет.

Жогоруда айтылгандай мифологиянын басымдуу бөлүгүн жаныбарлардын образдары изилдеген тотемдик мифтер, жаратылыштын табиятын изилдеген космологиялык мифтер түзүшкөн. Г.В. Плеханов “... мифологиянын суроосу адам менен жаныбарларды ким жаратканы эмес, алар кайдан келишкен тууралуу”. Аны менен бирге, аларда өзгөчө көңүл адамдын өмүрүнүн ар кыл мезгилине төрөлүү жана өлүмү, турмуштун ар кайсы учурунда уламдан улам пайда болуп жаткан сыноолордон өтүүсүнө бөлүнгөн, жапайы жаныбарларды колго үйрөтүүдөгү жетишкендиктерди камтыган мифтер өзгөчө орунду алышкан.

Мифтин милдети адамга кандайдыр бир билим же түшүндүрүүнү берүү эмес. Ал кандайдыр бир коомдук мыйзам ченемдерди акташ, кандайдыр бир ишеним же жүрүм-турумду бекитүү үчүн кызмат кылат. Мифологиялык аң-сезимдин үстөмдүк кылып турган кезинде атайы билим алуунун кези келе элек болчу. Андан улам, миф – бул билимдин баштапкы

формасы эмес, дүйнө таанымдын өзгөчө түрү, табияттын кубулуштарына жана коллективдүү турмушка өзүнө таандык образдуу синкретикалык (ажырагыс) кабыл алыш менен көз чаптыруу.

Мифология адамзаттын өнүгүшүн алгачкы учурунда абдан маанилүү орунду ээлеген. Башта айтылгандай эле мифтер, коомчулукта кабыл алынган баалуулуктардын системасын бекитип, жүрүм-турумдун кандайдыр бир эрежелерин жарыялашкан жана бул өнүгтөн – коомдук турмушту өз нугуна салып туруучу маанилүү аспап болушкан. Муну менен мифологиянын нукка салып туруучу ролу чектелбейт. Алардын башкы мааниси – алар дүйнө менен адамдын, табият, жаныбарлар менен коомдун, коом менен инсандын ортосундагы гармонияны орнотуп, адамдын турмушундагы ички бейпилдикти камсыз кылып келишкен.

Адабияттар:

1. Ашым Жакыпбек Теңири Манас. - Б: Кыргызстан, 1995.
2. Традиционные знания (философский анализ) Г.Т. Ботоканова Б.: 2015.
3. А.Акматалиев. “Кожожаш” 1 том: - Б.:1996.
4. Молдобаев И. “Манас” – историко-культурный памятник кыргызов”. – Б. Кыргызстан, 1995.
5. Манас: Эпос. Сагыбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - 1-китеп. Фрунзе: Кыргызстан, 1978.
6. Манас. Кыргызский героический эпос. Кн.1. - М.: Наука, 1984.
7. Нарынбаева Н. “Бугу эне мифинин дүйнөлүк параллелдери” (фольклор) // Эл агартуу. 2007. № 1-2.
8. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки Ф: 1973.
9. “Манас” энциклопедиясы 1 том. - Б.: 1995.
10. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М.: Советская энциклопедия. - 1965.

Рецензент: д.и.н., и.о. профессора Найманбаев Б.Р.